

Az etnikai tisztogatásokról²

I. A kifejezés eredete és a fogalom jellege

Az etnikai tisztogatás kifejezés a délszláv nyelvekből ered – szerbül: *etničko čišćenje*, horvátul: *etničko čišćenje*, bosnyákul: *etničko čišćenje* –, s 1990 és 1992 között terjedt el a publicisztikában, amikor az egykori Jugoszlávia felbomlása kapcsán kirobbant polgárháborúk során minősíteni kellett államok, az államokhoz kötődő katonai egységek, paramilitáris szervezetek polgári lakossággal szemben elkövetett kegyetlenkedéseit, erőszakoskodásait, gyilkosságait, sőt – egy kicsit később – tömeggyilkosságait. Az állami erőszak e formáival olykor keveredtek bizonyos polgári csoportoknak a környezetükben élő másik etnikumhoz tartozó csoportokkal szembeni, az állami propaganda által felkorbácsolt indulatok hatása alatt elkövetett erőszakos cselekedetei (például utcai verekedések) is. Ilyenekre elsősorban Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró, valamint Horvátország, később pedig Koszovó és Macedónia területén került sor, részben az általában vett a civil lakossággal szemben, részben pedig a szemben álló „hadviselő fél” lakosságával szemben. Nem sokkal később alkalmazták a kifejezést a Bulgáriában, Albániában, Görögországban és Törökországban elkövetett erőszakoskodásokra, olykor történelmileg kiterjesztve, azaz visszatekintve is. A publicisztikai használatot követően a terminus viszonylag hamar elterjedt a tudományos elemzésekben – német, angol és francia változatban is (*ethnische Säuberung*, *ethnic cleansing*)³ –, s gyakran előfordult a nemzetközi szervezetek dokumentumaiban, például a különböző *rapporteur*ök jelentéseiben, a nemzetközi jog forrásának tekinthető egyezményekben azonban sem akkor, sem később nem kapott helyet.

Az évek előrehaladtával egyre szélesebb körben és egyre szélesebb jelentéssel használták, s az 1990-es évtized folyamán a politikai okból történt erőszakoskodások és a tömeggyilkosságok minden változatára ezzel kezdtek utalni. A stanfordi történész, Norman M. Naimark például *A gyűlölet lángjai. Etnikai tisztogatások a XX. században* című, nagy hatású könyvében (2001) az örmény népirtástól a Holokauszton és a szovjet deportálásokon át a háború utáni ki- és áttelepítésekig szinte mindent „belezsúfolt” a fogalomba, mielőtt elkezdte tárgyalni a jugoszláviai háborúk atrocitásait.⁴ Ugyanilyen értelemben használta és használja a fogalmat egy másik amerikai kutató, Michael Mann is *A demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás magyarázata* című művében (2005), akinél – mint később visszatérek rá

¹Kutató, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Államelméleti és Kormányzástani Intézet, gulyas.eva@uni-nke.hu

² Ez az írás a KÖFOP 2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közzolgálati Egyetem felkérésére készült. A szerző doktorjelölt, kutató (NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar). E-mail-cím: Gulyas.Eva@uni-nke.hu.

³ A nyugati nyelvekbe való átfordítás során egy ideig volt némi bizonytalankodás, mert felbukkantak a homogenitásra utaló, a vallásháborúkig visszavezethető mellékjelentést őrző régi kifejezések is (*purification*, *Reinigung*), a franciában pedig (*la purification*, *épuration*, *nettoyage ethnique*) eleve váltakozva használták azokat.

⁴ Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001., németül: Flammender Hass. *Ethnische Säuberung im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck, 2004.

– az etnikai tisztogatás olyan széles jelentésű általános fogalom lett, hogy – a hétköznapi szóhasználatnál némileg ellentétben – magába foglalhatja még a genocídiumot is.⁵

Széles, de mégsem a genocídiumig kiterjesztett értelemben fogták fel a kifejezést egy 2000-ben tartott, *Etnikai tisztogatás a XX. századi Európában* című amerikai konferencián is, melynek több közép-európai és magyar résztvevője is volt.⁶ Az ennek kapcsán született kötet jellemzője épp az, hogy szinte valamennyi szerző egy olyan fogalomhoz igyekezett tartani magát, ami mindenféle etnikai alapon és etnikai célból elkövetett erőszakoskodást magába foglal, de a genocídiumot nem.

Elvileg hasonló állásponton van az osztrák jelenkor-történész, Philipp Ther is, aki *A nemzetállamok sötét oldala* (2011) című munkájában az etnikai tisztogatásban elsősorban a homogén etnikai terület erőszakos eszközökkel történő létrehozásának eszközét látja, mivel azonban a második világháború korszakát is bevonja az elemzés ívébe, nem tehet mást, mint hogy az akkor történeteket az etnikai tisztogatás „csúcspontjaként”, a Holokausztot pedig a zsidóknak a „hitleri impérium” területéről való „kiűzéseként” értelmezze.⁷ Vagyis a hagyományos megközelítés fő hangsúlyai ellenére a fogalmat a genocídium irányába mozdítja el.

A jelenség fogalmi szempontból egyre expanzívabb értelmezésére, mely tehát a szélsőséges állami erőszak-alkalmazás szinte minden formáját az etnikai tisztogatás kategóriájába sorolja, egyfajta ellenreakció volt az, hogy néhányan – épp ellenkezőleg – arra törekedtek, hogy határozottan megkülönböztessék az etnikai tisztogatást a genocídiumtól,⁸ vagy egyenesen a genocídium részének tekintették azt, legalábbis abban az értelemben, hogy az etnikai tisztogatást jelentő cselekedetek skálájának végpontjára a genocídiumot tették. Egy *Balkáni genocídiumok. Holokauszt és etnikai tisztogatás a XX. században* (2011) című könyvben⁹ például elsősorban népirtásokról lehet írni, amelyek nagy része etnikai tisztogatás volt, vagy legalábbis így kezdődött, s az erőszak később szélesedett genocídiummá. E fogalmi

⁵ Lásd Mann, Michael: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. New York, Cambridge University Press, 2005., németül: *Die dunkle Seite der Demokratie. Eine Theorie der ethnischen Säuberung*. Ford.: W. Roller. Hamburg, Hamburger Ed., 2007. Michael Mann elméletének bírálatát lásd ugyanott 11. és 274.

⁶ A konferenciára a pennsylvaniai Duquesne Egyetemen került sor 2000-ben; s az – mint főszerzője, Várdy Béla fogalmazott, „Németországon kívül egy nyugati országban először foglalkozott a világháborúk utáni etnikai tisztogatások történetével”; vö. Várdy Béla: *Etnikai tisztogatás az emberiség történelmében*. In: *Valóság*. 47. évf. 2004/3. szám, 35-45. A konferencia anyagát lásd *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Szerk.: Várdy, Steven Béla – Tooley, T. Hunt – Várdy, Agnes Huszar. New York, Boulder/Columbia, 2003. A Nyugat-Európában és Amerikában tevékenykedő magyar származású kutatókon – Edward Chászár, Nándor Dreisziger, László Hámos, Nicolae Harsányi, Andrew Ludányi, Ágnes Várdy, Béla Várdy – túl Magyarországról Jeszenszky Géza, Stark Tamás, valamint a debreceni egyetem két történész-kutatója, Angi János, és Mazsu János vett részt a diskuszióban.

⁷ Ther, Philipp: *Die dunkle Seite der Nationalstaaten. „Ethnische Säuberungen” im modernen Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011., új kiadása: Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung (Schriftenreihe 1325), 2013., angolul: *The Dark Side of Nation-States. Ethnic Cleansing in Modern Europe*. Berghahn Books, 2014. Ugyanezt a kompromisszumra törekvő, de végül is kettős megközelítést lásd még Schwartz Michael: *Ethnische „Säuberungen” in der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 95). München, Oldenburg, 2013.

⁸ Lásd például Liebermann, Benjamin: *Ethnic Cleansing versus Genocide?* In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Szerk.: Bloxham, Donald – Moses, A. Dirk. Oxford University Press, 2012. 42-60.

⁹ Lásd Mojzes, Paul: *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham, Rowman & Littlefield, 2011.

kérdésekre¹⁰ még visszatérek, de már itt megjegyzem, hogy e fogalmi kettősség más területeken is jellemző.¹¹

A kifejezés tehát az 1990-es években terjedt el; az alapjául szolgáló nyelvi fordulatok azonban XIX. századi eredetűek. A szerb irodalmi nyelvben először Vuk Karadžić nyelvész és nyelvújító használta a „megtisztítás” értelmében a belgrádi törökök 1806-os lemészárlására. Kicsit később, 1846-ban a montenegrói érsek-fejedelem, II. *Petar Petrović-Njegoš* is használt hasonló kifejezéseket a *Gorski vijenac* (Hegyi koszorú) című eposzában, amikor arról írt – ugyancsak egy törökök elleni montenegrói tömeggyilkosság kapcsán –, hogy a balkáni keresztényeknek meg kellene szabadulni a muszlimoktól. A nyelvi előzmények a horvátoknál kicsit későbbiek. Amikor például az 1941-ben létrejött Független Horvát Állam (NDH: *Nezavisna Država Hrvatska*) törvényhozó testületének elnöke, Milovan Žanić a jasenovaci komplexum részét képező egyik koncentrációs tábor melletti új településen, Nova Gradiškán a horvát föld megtisztításáról (*čišćenje terena*) beszélt, a következőket mondta. „E földnek kizárólag a horvátok földjének kell lennie, és mivel mi, usztasák nem zsugoríthatjuk össze az országot, a földet kell megtisztítanunk a szerbektől. Nem csinálunk titkot ebből. Ez az államunk politikája, s amikor a gyakorlatban megvalósítjuk ezt, akkor azt tesszük, ami az usztasa elvekben már meg van írva.”¹² Hasonló kifejezéseket használtak a szerb csetnikiek is, sőt egy évtizeddel korábban egy egészen más régióban, ti. a Szovjetunióban az oroszok is, bár ők még inkább a „határok megtisztításáról” (*очистка граници*) beszéltek, amikor az 1930-as években állítólagos stratégiai megfontolások miatt a lengyelek tízezreit telepítették ki fehéroroszországi és ukrainai határzónákból. A „tisztaság” a német szóhasználatban is benne volt, amennyiben a nácik egy „tisztá”, azaz a zsidóktól megtisztított (*judenrein*) Európa kialakítását tervezgették. A kifejezés felbukkant az 1960-as és 1970-es években is, amikor a szerb ortodox egyház e terminussal utalt arra, hogy a koszovói albánok elüldözik a szerbeket az ő ősi földjükről, Koszovóból. Ezt később átvette a szerb média is, amikor az 1980-as években etnikailag tiszta területekről (*етнички чисто подручје*) beszélt.¹³

Az elmúlt csaknem húsz-harminc év folyamán a kifejezés széles körben elfogadottá vált és meghonosodott. Gyakran idézőjeles formában használják, amivel azt juttatták kifejezésre, hogy a beszélő vagy az író szerint a jelentése bizonytalan, vagy valamilyen

¹⁰ Nyilvánvaló, hogy a koncepcionális kérdések mögött, mint lenni szokott, gyakorlati-hatalmi megfontolások is állnak; vö. ezzel kapcsolatban Calic, Marie-Janine: *Die „ethnische Säuberungen” im ehemaligen Jugoslawien*. In: *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung. „Ethnische Säuberungen” im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. Szerk.: Brunnbauer, Ulf – Sundhaussen, Holm. Münster, Lit Verlag, 2006. 125-143.

¹¹ Így újabban néhányan – okkal vagy ok nélkül (azaz túlozva) – beszélnek izraeli „etnikai tisztogatásról”, s azt vagy az etnikailag homogén területek erőszakos létrehozásának módjaként, de nem népirtásként fogják fel (mint például a palesztin ügy mellett elkötelezett német politikai aktivista, Petra Wild teszi), vagy tömeggyilkosságokkal is vegyülő erőszakos politikaként fogják fel (ami például az Angliában működő „száműzött” izraeli történész, az ún. „új történelmi iskola” képviselője, Ilan Pappé írásaiban látható). Vö. Wild, Petra: *Apartheid und ethnische Säuberung in Palästina. Der zionistische Siedlerkolonialismus in Wort und Tat*. Bécs, Promedia, 2013. és Pappé, Ilan: *Die ethnische Säuberung Palästinas*. Berlin, Haffmans & Tolkemitt, 2014.

¹² Idézi Mojses, Paul: *i.m.* 7.

¹³ A szóhasználatlaltal kapcsolatos megállapítások forrásai a következők. Mojses Paul: *idézett mű*, 6-7. és 131. o. & *Becirevic, Edina: Genocide on the River Drina. New Haven, Conn, Yale University Press, 2014. 22–23., Toal, Gerard – Dahlman, Carl T.: Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*. New York, Oxford University Press, 2011. 3. o. és Martin, Terry: *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*. In: *The Journal of Modern History* 70. évf. 1998/4. szám, 813–861. A szerb ortodox egyház szóhasználatához vö. Јовић, Саво Б.: *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанство о страдању Српске Православне Цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*. Москва [Moszkva], Паломник, 2014. angolul: Jović, Savo B.: *Ethnic Cleansing and Cultural Genocide on Kosovo and Metohija. Testimony to the Suffering of the Serbian Orthodox Church and Serbian People from 1945 to 2005*. Belgrade, Holy Synod of Bishops of The Serbian Orthodox Church, 2007. Megjegyzem még, hogy Vuk Karadžić nem felmenője a háborús bűnös Radovan Karadžićnak.

speciális értelme van. Mivel szerintem a fogalomnak viszonylag egyértelmű jelentés adható, s a hasonló erőszak-alkalmazási módszerek mellett szükség van egy ilyen, ún. vegyes kategóriára is, nem használok idézőjeleket. Mára az *etnikai tisztogatás* ugyanolyan elfogadott és (viszonylag) határozott tartalommal bíró fogalom lett, mint a *végső megoldás* a II. világháború után, mely ugyancsak két-három évtized alatt vált közismert és elfogadott terminussá.

A fogalommal kapcsolatban eleinte többeknek voltak fenntartásai – általában két okból. Egyesek szerint az azért terjedt el, mert a jugoszláviai háború során elkövetett kegyetlenkedéseket nem merték vagy nem akarták genocídiumnak nevezni. Ez utóbbi terminust a II. világháború idején elkövetett vagy még korábbi népirtásokra tartották fenn, s nem akarták elfogadni, hogy ilyesmi újra előfordulhatott Európában, vagy azt akarták sugallni, hogy az, ami történt, az a II. világháborús népirtáshoz volt mérhető. Eszerint az etnikai tisztogatás egyfajta *eufemizmus* volt a népirtásra. Bár – mint később megmutatom – a fogalom bevezetésének távolról sem a lényeg elfedése volt a célja, a „tisztoztatás” eleme révén az – feltehetőleg a balkáni népek nyelvéből való származás okán – mégis valami ilyesmit tett: olyasmire utal, amit nem teljesen pontosan, vagy inkább metaforikusan nevez meg.¹⁴ Hiszen mit csinál az, aki tisztogat? – kérdezhetjük. Általában véve megtisztít, kitisztít, tisztává tesz valamit. Itt azonban meglepő módon, konkrétan azt, hogy gyilkol, kegyetlenkedik, kínoz, deportál, megerőszakolja a nőket, éhezeti a gyermekeket, megfélemlíti az öregeket és így tovább. Persze érthetjük úgy is: aki tisztogat valamit, az eltávolítja róla a szennyet, s tudjuk, hogy egyesek a másik nép vagy nemzet tagjaira is hajlandók vonatkoztatni ezt. Ha egyes népcsoportok egy meghatározott területről történő elűzését valaki ezzel az ördögi nyelvi átvitelrel interpretálná, az lehet az emberi romlottság jele, de ez az interpretáció nem csak több, hanem más is, mint az eufemizmus.

A másik fenntartás abból eredt, hogy az etnikai tisztogatás *nem volt jogi fogalom*: sem a nemzetközi jog, sem a belső jog nem határozta meg, hogy pontosan mely magatartások is tartoznak ide, következésképpen – e minősítés alatt – nem is tilthatta azt. Előfordult például, hogy amikor pár évvel később, a volt Jugoszláviában elkövetett bűncselekmények miatti felelősségre vonást tárgyaló hágai *ad hoc* nemzetközi büntetőbíróság tárgyalótermében az ügyész ezt a kifejezést használta (még 1998-ban, a Kovačević-ügyben), a védelem így vágott vissza: „Az »etnikai tisztogatás« provokatív kifejezés, és sérti az ügyfeletem, mert nem szerepel a bíróság Statútumában, és az azáltal meghatározott bűncselekmények tényállási elemeinek egyikében sem. Ilyesmi nem létezik sem a Genocídium Egyezményben, sem a nemzetközi szokásjogban. Az »etnikai tisztogatás« olyan helytelen elnevezés, amelyet csak azért használnak, hogy elítéljék és többé-kevésbé már előzetesen bűnösnek feltételezzék a konfliktus szerb oldalán állókat bizonyos magatartásokért, amiket itt kell megítélni.”¹⁵

Abból, hogy valami nem jogi fogalom, nem következik, hogy a jövőben sem kellene azzá tenni, például meghatározni és jogilag tiltani. Hiszen a népirtást sem definiálta és tiltotta a nemzetközi jog, amikor a legtöbbet elkövették belőle, s utólag – a Genocídium Egyezményben összevonva bizonyos bűncselekmények elemeit – meghatározták annak fogalmát, majd elfogadták az azzal kapcsolatos egyezményt, amelyben megtiltották elkövetését. Azaz jogi fogalommá tették. Az etnikai tisztogatás esetén azonban erre nem került sor, s ez – mint az alábbiakból kiderül – nem feltétlenül nevezhető bajnak.

¹⁴ A metaforikus szóhasználatról és a hasonló kérdésekről lásd Hagan, Jan – Haugh, Todd: *Ethnic Cleansing as Euphemism, Metaphor, Criminology and Law*. In: *Forging a Convention for Crimes against Humanity*. Szerk.: Sadat, Leila Nadya. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 177-201.

¹⁵ Lásd a Kovačević-ügy (IT-97-24) tárgyalási jegyzőkönyvét, 1998. február 27. 35. Megtalálható www.icty.org/x/cases/milan_kovacevic/trans/en/980227it.htm. (Nem csoda, ha ezek után a jegyzőkönyvekben a kifejezés mindig idézőjelek között szerepelt.)

Az, hogy valami nem jogi fogalom, azt sem jelenti, hogy a keretében leírható magatartások meghatározása ne lenne jogi fogalom, tehát nem tilthatná azokat a nemzetközi és/vagy a belső jog. Mint látni fogjuk, az etnikai tisztogatás esetén sokszor erről van szó: az ide sorolható magatartások – egyebek mellett – emberiség elleni bűncselekményt, népirtást, kínzást, emberölést, vagy más, nemzetközi jogilag, illetve a belső jogban meghatározott bűncselekményt jelentenek.

S végül az, hogy valami nem jogi fogalom, nem jelenti azt sem, hogy ne fordulhatna elő jogi vagy jogtudományi elemzésekben, és nemzetközi szervezetek jogilag is értelmezhető dokumentumaiban.¹⁶ Sok félreértés abból adódott, hogy ez utóbbiak – szerencsére – nagyon is sokat foglalkoztak vele, sőt megpróbálták definiálni is. Ilyen volt például a Biztonsági Tanács felkérésére az ENSZ Főtitkára által kinevezett szakértői bizottság 1993-as első ún. közbenső jelentése. Eszerint: „az etnikai tisztogatás egy etnikailag homogén terület létrehozását jelenti erőszak alkalmazásával és az ott élő népesség megfélemlítés révén való eltávolításával az adott területről. Az etnikai tisztogatás ellentétes a nemzetközi joggal”. A bizottság 1994-es végleges jelentése az etnikai tisztogatást a következőképpen határozza meg: olyan „célzott politika, amely etnikai vagy vallási csoport erőszakkal vagy terrorisztikus eszközökkel való eltávolítását célozza a polgári népesség körében egy másik etnikai vagy vallásos csoport által.”¹⁷ Mint első pillantásra is látható, a két definíció „ég és föld viszonyban” áll, de ezzel itt nem kell foglalkoznunk. Értjük be ennek megállapításával: attól, hogy bizonyos (nem jogi normának minősülő) ENSZ-dokumentumok használják a kifejezést, vagy jogtudósok jogi szempontból is elemzik egyes összetevő elemeit, az etnikai tisztogatás még nem tekinthető jogilag definiált és tiltott fogalomnak.¹⁸

De ha nem jogi, akkor milyen jellegű fogalomról van szó? – kérdezhetjük. Publicisztikai? Annál messze többről van szó. Az alábbiakból nyilvánvaló lesz, hogy a kifejezés jelentése az állam működésével és bizonyos állami szerveknek – a nemzetek és etnikumok konfliktusaival, illetőleg azok történetileg alakuló sorsával kapcsolatos – tevékenységével függ össze. Az etnikai tisztogatás elsősorban az állam egyfajta működését jelző, tehát államtudományi, közelebbről *államszociológiai*, egyes aspektusaiban pedig *államtörténeti* fogalom. Azokat a tevékenységeket és intézményeket, folyamatokat és pozíciókat, relációkat és tetteket fogja át, amelyek révén az etnikai konfliktusokat úgy oldják fel vagy szüntetik meg, hogy bizonyos területeket állami erőszak révén homogenizálnak. Amennyiben az erőszakra fókuszálják, úgy *államelméleti* vagy politikaelméleti fogalom.

¹⁶ A nemzetközi jogról szóló tudományos művek és tankönyvek köréből például önálló fejezetben vizsgálja az etnikai tisztogatás kérdését Schabas, William: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 221-245. Megjegyzem azt is, hogy az ENSZ Biztonsági Tanács a 771 (1992) sz. határozatában (1992. augusztus 13.) – ahol első ízben használta az *etnikai tisztogatás* kifejezést – úgy fogalmazott, hogy az ellentétes a nemzetközi humanitárius joggal, s ez a Közgyűlés 1992. augusztus 23-i 46/242. sz. határozatában is megjelenik. Vö. Drazen: idézett mű, 353.

¹⁷ Ezeket a szakirodalomban gyakran idézik; lásd például Naimark: *idézett mű*, 3-5. o., Liebermann, B.: *idézett mű*, 44. Én is innen idéztem. E bizottsági állásfoglalások Tadeusz Mazowieckinek, az Emberi Jogi Bizottság speciális *rapporteur*-ének a jelentéseiben, az ún. *Mazowiecki-jelentéseken* alapulnak. Az első jelentés négy részből állt: UN Doc. E/CN.4/1992/S-1/9 (1992. augusztus 28.), UN Doc. E/CN.4/1992/S-1/10 (1992. október 27.), UN Doc A/47/666 és S/24809 (1992. november 12.) és UN Doc. E/CN.4/1993/50 (1993. február 10.). A második hat jelentést tartalmazott: UN Doc. E/CN.4/1994/3 (1993. május 5), UN Doc. E/CN.4/1994/4 (1993. május 19.), UN Doc. E/CN.4/1994/6 (1993. augusztus 26), UN Doc. E/CN.4/1994/47 (1993. szeptember 6.), UN Doc E/CN.4/1994/8 (1993. november 17.), UN Doc. BCN. 4/1994/110 (1994. február 21.). Ezek, miként a bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek is, elérhetők az interneten (vö. például <http://repository.un.org>).

¹⁸ Ezzel ellentétes felfogást képvisel Clotilde Pégorier, aki azt állítja: mivel a kifejezés előfordul bizonyos ENSZ-dokumentumokban, sőt egyes nemzetközi jogi normák bírói értelmezésében is, ezért az jogi fogalomnak tekinthető. Vö. Pégorier, Clotilde: *Ethnic Cleansing. A Legal Qualification*. Abingdon, Routledge, 2013. 17-57. o. Nincs itt hely, s a kifejtettek után talán szükség sem e nézet cáfolatára.

Mondhatjuk azonban a két szempontot összekapcsolva azt is, hogy az etnikai tisztogatás a homogenizáló nemzetállam egyik jellegzetes erőszak-politikáját leíró fogalom.

II. Az etnikai tisztogatást jelentő magatartások köre

A fogalom bizonyos tevékenységekre, viszonyokra és az azok kapcsán létrejött helyzetekre utal, melyek az elmúlt század, egy szélesebb kontextusban pedig az elmúlt két, esetleg két-három évszázad¹⁹ etnikai konfliktusai esetén voltak megfigyelhetők, amikor is katonai vagy rendőri erőszak-alkalmazással, esetleg polgári és félkatonai (paramilitáris) erőszakkal valamely állam területének egy részét, ritkán egészét nemzeti és etnikai értelemben homogénné tették.

Milyen magatartások tartoznak ide? Mielőtt kísérletet teszek az etnikai tisztogatást megvalósító magatartások pusztá felsorolására, megjegyzem, hogy azok roppant szerteágazóak, s kimerítő felsorolásuk szinte lehetetlen. E magatartásokat első megközelítésben – részben a Mazowiecki-jelentések, részben Dražen Petrovićnek a kérdésben alapvető jelentőségű korai (de már a Mazowiecki-jelentéseket is feldolgozó) tanulmánya alapján – négy fő csoportra szokták osztani. Ezek: (a) adminisztratív intézkedések, (b) nem erőszakos egyéb hatósági vagy magánjellegű lépések, (c) katonai vagy rendőri szervezetek, olykor felfegyverkezett civil csoportok lakosságot terrorizáló intézkedései, valamint (d) erőszakos (jogellenes) katonai intézkedések és műveletek.²⁰

Az adminisztratív intézkedések körébe olyan dolgok tartoznak, mint az etnikai csoport vagy a nemzeti kisebbség tagjainak a munkahelyekről, különösen közszolgálati állásokból való elbocsátása, számukra munkaszolgálat előírása, különösen hadművelleti területeken, a kommunikációjuk akadályozása (például telefonvonalak elvágásával), várandós nőtagjaik kitiltása a kórházi szülészetelekről és bizonyos vagyontárgyak konszenzust színlelő család elvétele. Ide tartoznak az olyan, jellegzetesen a hatóságok által elkövetett jogsértések is, mint a humanitárius segélyek címzettekhez való eljutásának megakadályozása, az etnikai csoport vagy nemzetiség tagjainak azonosítása, listázása és a lista gyakori ellenőriztetése, a kórházi gyógykezelés lehetetlenné tétele vagy elutasítása bizonyos csoportok tagjai esetén, s általában a diszkriminatív, elnyomó vagy megtorló jogszabályok megalkotása. Az erőszakosnak még nem mondható egyéb hatósági vagy magánjellegű lépések közé olyasmik sorolhatók, mint a „helyi sajtón keresztül történő félelem- és gyűlöletkeltés”, az etnikai csoport tagjainak nevét

¹⁹ A szakirodalomban többen úgy fogalmazzák, hogy etnikai tisztogatások az ókorban és a középkorban is előfordultak. Várdy Béla szerint például (vö. Várdy: *idézett mű*, 2004, ugyanott) „a gyakorlat oly régi, mint maga az emberi történelem”. B. Liebermann szerint (vö. Liebermann: *idézett mű*, 47. o.) ugyanígy: az etnikai tisztogatás első példáit az Újasszír Birodalom deportálásai jelentették, amikor tízezreket telepítettek át a birodalom egyik pontjáról a másikra. Amikor például V. Sulmánu-asaridu (uralk.: 726–722, a Bibliában Szalmanasszárnak nevezve) elfoglalta Izrael akkori fővárosát, Szamáriát, a város teljes lakosságát száműzte. E példák kérdése – melyek természetesen hosszan sorolhatnánk még – korántsem az ártatlan „műveltségi tesztek” körébe tartozik (tudunk-e ókori példákat tömegek, esetleg egész népek elűzésére vagy áttelepítésére?), hanem nagyon is komoly elméleti jelentősége van. Nevezetesen az, hogy az etnikai tisztogatás néven összefoglalt cselekedetek – miként egyébként a genocídiumként ismertek is – ősi dolgok, vagy csak modern társadalom és a modern állam velejárói-e? Erre még visszatérek.

²⁰ Lásd Petrović, Dražen: Ethnic Cleansing. An Attempt at Methodology. In: *European Journal of International Law* 5. évf. 1994/3. szám, 342–359. (különösen 344–348.). Magyarul (ezzel néhány részletében szövegszerűen is egyezően) vö. Mazsu János: Az etnikai tisztogatás kategória használatáról In: *Emlékkönyv Orosz István születésnapjára*. Szerk.: Angi János – Barta János. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 2005. 337–351., újraközölve: Mazsu János: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012. 209–222. (első megjelenése Mazsu János: The shifting interpretation of the term „ethnic cleansing” in Central and Eastern Europe. In: *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. idézett kiadás* (2003) 743–757.).

tartalmazó listák közzététele vagy a zaklató és fenyegető telefonhívások. A lakosságot terrorizáló intézkedések körébe tartozik a rablás, fosztogatás, utcai megfélemlítés, nyilvános bántalmazás, a tömeges őrizetbe vétel és tartós elzárás, az elkülönítő vagy nagyobb tömegeket koncentráló táborok létrehozása, közösségek tömeges áttelepítése az általuk természetes lakóhelyként használt területről egy másikra. Az ide sorolható magatartások gyakran katonai hadműveletekkel keverednek, mint például az etnikai diszkrimináció a menekültek ellátásában, a polgári célpontok, lakóházak vagy üzletek ágyúzása vagy felrobbantása, vallási vagy nemzeti szempontból jelentős, szimbolikus emlékművek és kegyhelyek lerombolása, az etnikai csoport tagjainak, nem ritkán fiatal nőknek egyéni vagy csoportos bántalmazása, megalázása, megerőszakolása, szándékos teherbe ejtése. Az *erőszakos katonai* intézkedések és műveletek körébe tartoznak az egyéni vagy csoportos kivégzések, valamely csoport vezetőinek, illetőleg az azon belül tekintélyt élvező személyek (értelmiségiek, üzletemberek, rendőrök) kínzása és meggyilkolása, falvak és városok katonailag indokolatlannál hosszabb ostroma, polgári személyek túszul ejtése, civil lakosság ún. élő pajzsként való felhasználása, menekülttáborok katonai támadása, városok blokád alá vétele, tömeggyilkosságok elkövetése.²¹

A figyelmes olvasókat mindez bizonyára a jugoszláviai háború során elkövetett embertelenségekre és kegyetlenkedésekre emlékeztette. S valóban, az etnikai tisztogatás archetípusa a délszláv háborúban alakult ki, így az „elkövetési magatartások” körének meghatározása is sokszor azokhoz igazodik. Ne gondoljuk azonban, hogy csak ennyi volna az egész. Legyenek bármilyen iszonyatosak az egykori Jugoszlávia területén az 1990-es években történtek, még akkor sem merítik ki az emberi romlottságból származó erőszak poklának minden bugyrát, ha a genocídium körébe sorolható cselekedetek számára a pokol egy másik helyét tartanánk fenn.

Jelentős etnikai tisztogatásokra került ugyanis sor az I. és a II. világháború után is. S ezek, ráadásul nem teljesen voltak (vagy inkább úgy fogalmazok: elvileg nem mindenben voltak) jogszerűtlenek – már amennyiben nemzetközi egyezmények tették lehetővé azokat. Ilyen volt az I. világháborút lezáró utolsó békeszerződés, a Lausanne-i egyezmény (1923) és II. világháború végén tartott potsdami konferencia (néha vitatott státuszú) jegyzőkönyvei (1945, közzétéve 1947). Az előbbi a görög-török lakosságcserét tette lehetővé (sok esetben utólag jogszerűvé), az utóbbi pedig elsősorban a német etnikumnak a volt kelet-poroszországi és a nagyhatalmi döntéssel formálódó lengyel területekről, valamint Csehszlovákiából és Magyarországról való kitelepítése tárgyában rendelkezett.²² Ezekre és a hasonló cselekedetekre tekintettel a szakirodalomban az etnikai tisztogatás körébe sorolják az etnikai, nemzeti vagy etnikai elemeket is kifejező vallási csoportok valamilyen területre való erőszakos be- és letelepítését, onnan való (esetleg jogszerű) kitelepítését, „áthelyezését”, elszállítását, deportálását, amennyiben annak célja az, hogy az adott területen élő népesség etnikai, nemzeti vagy etnikai elemeket is kifejező vallási szempontból homogén legyen. Ezeket a tevékenységeket gyakran „kényszerített áttelepítésnek”, „kényszerített migrációnak”, vagy hűvös technikai nyelven „népesség-transzfernek” nevezik.

Továbbá: a „szocializmus építése” kapcsán közismert, hogy számos gigantikus *nagyberuházásra* került sor, amelyek megvalósítása a népesség bizonyos területről való kitelepítését igényelte. Így etnikai tisztogatásnak tekinthető az is, amikor egy államilag elhatározott gigantikus beruházás, közmunka-terv vagy más projekt révén és ürügyén valamilyen etnikai vagy nemzeti csoport életfeltételeit – e feltételek lehetetlenné tételével – úgy változtatják meg, hogy az egy területet elhagyni kényszerül, s emögött valamilyen mértékben a homogén népesség kialakításának célja is megfigyelhető. A szakirodalom példája e

²¹ A lista alapja – néhány kivétellel, azaz kiegészítéssel – Drazen, P.: idézett mű, idézett hely.

²² Az utóbbit lásd Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 640-668.

tekintetben Kína hatalmas emberi áldozatokkal járó iparosítási programja, a „nagy ugrás politikája” (1958-1960); a magyaroknak azonban erre szemléletesebb példája is lehet. Ilyen volt ugyanis a Nicolae Ceausescu által 1988-ban bejelentett és 2000-ig végrehajtani tervezett romániai (erdélyi) ún. település-szisztematizálási, vagyis „falupusztítási” terv, ami – ahogy akkor mondták – a népesség nemzeti egységességét elérni kívánó homogenizáció része volt.

Bizonyos kiegészítésekkel és fogalmi megszorítással etnikai tisztogatásként értelmezhetők a *progromok* is. E „fogalmi megszorítás” az, hogy a garázda városi tömeg pusztítása és erőszakoskodása akkor minősíthető etnikai tisztogatásnak, ha – és erre sok példa volt – a progrom megindulása mögött állami szervek felbújtó politikája áll, vagy a hatóságok utólag „szemet hunynak” a történetek felett. A XX. században ilyen volt a németországi kristályéjszaka (1938), ahol az „állami szervezés” és előkészítés nemcsak abban volt kimutatható, hogy a rendőrség nem avatkozott be az események menetébe, azaz nem nyújtott védelmet, hanem a fosztogatások és a pusztítás időzítésében, sőt az azt követő időszak mindent eltusoló hatósági tevékenységében is – hogy az ekkor már rég megkezdett Holokausztot, melynek része volt, ne is említsem. Az etnikai tisztogatás egyértelmű esete volt az 1955-ös isztambuli progrom, amikor a hatóságok által felheccelt törökök a város görög (s mellékesen örmény és zsidó) lakossága ellen fordultak, hogy azok hagyják el Isztambult, sőt, az országot is.²³ Pusztán a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a magyarok ellen szervezett progromnak volt tekinthető a „fekete március”, azaz az 1990-es marosvásárhelyi zavargás-sorozat.

S végül, az etnikai tisztogatás – vagy „állami tervezés” vagy pusztán az indulatok elszabadulása folytán – sokszor átvált genocídiummá, ezért „elkövetési magatartásai” körében a *népirtásra jellemző* és annak már részét képező cselekedetek egy része ugyancsak megemlíthető itt. Az örmény népirtás során például az északon le nem mészárolt örményeknek Törökország déli területe felé való gyalogos meneteltetése során nemcsak alkalmi és ideiglenes (átmeneti) koncentrációs táborokat hoztak létre számukra, de az ifjútörök hatóságok ezekben szándékosan nem akadályozták meg a betegségek terjedését (ami más jellegű dolog, mint az orvosi szolgáltatás megtagadása), továbbá szisztematikusan kegyetlenkedtek velük és éhezették őket, aminek következtében sokan meghaltak. A deportálás megkezdése előtt az örmények lakta területen sor került kútmérgezésekre is. Azt, hogy az örmény áldozatok közül hányan lehettek etnikai tisztogatás és hányan genocídium áldozatai, lehetetlen megállapítani.

A fentiek fontos kiegészítse, hogy az itt felsorolt magatartások akkor tekinthetők az etnikai tisztogatás fogalmi körébe tartozónak, ha *azért* távolítanak el egy bizonyos *területről* valamely nem kívánatosnak tekintett népességet, hogy az ott maradó vagy az oda betelepítendő népesség nemzetileg, etnikailag vagy a nemzeti sajátosságokhoz kötődő vallási szempontból *homogén* legyen. Ebben az értelemben az etnikai tisztogatás felfogható a nemzetállam homogenizációs politikájának részeként.

Ez a kritérium két *elhatárolási* problémát vet fel. Az egyik, hogy az így felfogott, s nemcsak deportálással vagy a népesség-transzferrel, de tömeges gyilkosságokkal végződő etnikai tisztogatás miben különbözik a *politikai* alapú *tömeggyilkosságtól*, amire a sztálini terror idejéből bőven hozható példa, és a *genocídiumtól*, mely az 1948-as genocídium-egyezmény szerint a „nemzeti, etnikai, faji vagy vallási”, de nem az osztályszempontok alapján meghatározott csoport megsemmisítésére irányul. A válasz e tekintetben meglehetősen egyszerű. Az etnikai tisztogatás célja egy meghatározott *területen* élő népesség nemzeti és etnikai egyformaságának, „tisztaságának” gondolt *homogenitásának* elérése, ami a

²³ Javarást ennek volt betudható, hogy 1955 és 1964 között az azelőtt csaknem 100 ezres törökországi görög kisebbség létszáma tízezer fő alá csökkent. Lásd erről – a „görögellenes zavargások” (*anti-Greek riots*) kifejezést használva – *Denying Human Rights and Ethnic Identity. The Greeks of Turkey*. A Helsinki Watch Report. New York, Human Rights Watch, 1992. 8.

genocídiumnál és a politikai alapú tömeggyilkosságnál nincs jelen, vagy ha igen, csak másodlagosan. Ezzel szemben a politikai tömeggyilkosság és a genocid cselekmény célja egy meghatározott népesség teljes vagy részleges elpusztítása, ami viszont az etnikai tisztogatásnál nem mindig vetődik fel, bár kétségtelen, hogy sok esetben a terület „megtisztítása” átmegy egyfajta népiirtásba is. Az etnikai tisztogatás és a genocídium közötti megkülönböztetés egyik alapja a terület etnikai tisztaságának elérése, ami a genocídiumnál másodlagos vagy azt nem jellemzi. Másfelől a genocídiumot egy meghatározott népesség teljes vagy részleges elpusztításának szándéka jellemzi, ami az etnikai tisztogatásnál nem mindig vetődik fel, bár kétségtelen, hogy sok esetben a tisztogatás, a terület megtisztítása átmegy egyfajta népiirtásba.²⁴ Azt ugyan nem mondhatjuk – vitázva akár a téma olyan elismert kutatójával is, mint Benjamin A. Valentino²⁵ –, hogy az etnikai tisztogatás és a tömeggyilkosság „kéz a kézben jár”, azt azonban igen, hogy az etnikai tisztogatás a genocídium előszobája. E tekintetben Benjamin Liebermann kiegyensúlyozott elmélete kellő iránymutatást ad. A két fogalom komplex, de változó viszonya alapján úgy tűnik, hogy a szélsőséges állami erőszak-alkalmazás bizonyos formáinak elméleti kezeléséhez szükség van egy ilyen vegyes jellegű fogalomra.

A magatartások fenti listája és az azokhoz kapcsolt, a „területtel” összefüggő célkritérium elvileg felvet egy másik kérdést is. Tekinthető-e az etnikai tisztogatás az államépítés eszközeként? A kérdés „elvi”, egészen pontosan „költői” – s mint ilyen gyakorlatilag szükségtelen. Az etnikai tisztogatást a cselekvők is, és az elemzők is az államépítés eszközeként tekintik.²⁶ A probléma ilyen exponálása egy általánosabb államelméleti vonatkozásban oda vezet, hogy az állam és a jog összekapcsolódásának bonyolult problémáját illetően azok nézetét erősíti, akik szerint az állam nemcsak a jog-nélküliségből, de egyenesen a jogtalanságból emelkedik ki. A „modern európai állam eredete a háborúban és a háborúra való előkészületekben áll” – fogalmazott egy helyen a téma egyik klasszikusa, Charles Tilly – , amit így összegzett: „a háború államokat csinál, az államok meg háborút”.²⁷ Akik szerint az etnikai tisztogatás az államépítés eszköze, e bellicista nézetet lényegében így módosítják: etnikai tisztogatás homogén nemzetállamokat csinál, a majdnem homogén nemzetállamok pedig etnikai tisztogatásokba kezdenek. Akik így gondolkodnak, akkor kerülnek majd – mind elméletileg, mind erkölcsileg – bajba, amikor kiderül, hogy az etnikai tisztogatás megakadályozhatatlanul sok esetben népiirtássá változik, s van olyan általános fogalma is, amelyeknek a genocídium is része. Erre tekintettel a bellicistáknak így kellene fogalmazniuk: a genocídium homogén nemzetállamokat csinál, a majdnem homogén nemzetállamok pedig genocídiumba kezdenek. Ez a tétel azonban, már csak pusztán abszurditása miatt sem fogadható el.

²⁴ A genocídium és az etnikai tisztogatás fogalmi elhatárolását illetően lásd Liebrmann, B. *idézett mű*, 44-45., melyet alapul vettem.

²⁵ Vö. Valentino, Benjamin A: *Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the 20th Century*. Ithaca, Cornell University Press, 2004. 5.

²⁶ „Az etnikai tisztogatás elve, a legfélelmetesebb dolog, amit századunk feltalált, irányelvvé vált” – fogalmazott a tisztogatások egyik szereplője a XX. század végén; vö. Vujović, Sreten: *An Uneasy View of the City*. In: *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*. Szerk.: Popov, Nebojša. Budapest – New York, Central European University Press. 131. o. Az elemzések köréből az államépítési vonatkozásokról lásd például Nyikiforov, Konsztantyin Vlagyimirovics: Az etnikai tisztogatás mint az új államok létrehozásának mechanizmusa a volt Jugoszlávia területén az 1990-es években. In: *Háborúk, békék, terroristák*. Székely Gábor 70 éves. Főszerk.: Majoros István. Szerk.: Faragó G. – Forgó Zs. – Háda B. – Madarász A. Budapest, ELTE Új-és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, L'Harmattan, 2012. 103-113. o., Krausz Tamás: Az új nemzetállamok Kelet-Európában – az etnikai tisztogatás, mint legitimáció? In: Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után [Az ELTE BTK-n 2009. február 9-én tartott nemzetközi konferencia anyaga]. Szerk.: Juhász József –Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2009. 345-352.

²⁷ Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 169-191. 170.

III. Magyarázó elméletek

Az etnikai tisztogatás mint szélsőséges állami erőszak történeti összefüggései kapcsán két általános érdekű elméletre utalok. Az egyiket egy angol történész, Mark Levene dolgozta ki a genocídiumokat értelmezve, a másikat pedig egy amerikai államszociológus, Michael Mann, az etnikai tisztogatásra keresve magyarázatot. A két szerző mást és mást ért a szóban forgó kifejezéseken. Mark Leven a genocídium és a szélsőséges erőszak-alkalmazás egyéb formáinak viszonyát úgy fogja fel, hogy azok jelentésének van egy közös, átfedő területe, de mindegyiknek megvan a maga önálló tartalma is. Ez a hagyományos értelmezés. Michael Mann ezzel szemben úgy – s ez az amerikai politikatudósok és államszociológusok körében egyre inkább jellegzetesnek mondható –, hogy az egyik fogalomnak olyan széles jelentése van, hogy az magába foglalhat minden szélsőséges erőszak-alkalmazást.

Az elnevezések különbsége ellenére, a két szerző csaknem ugyanazt a jelenséget vizsgálja, de eltérő magyarázatokat ad rá. Mark Leven azt állítja, hogy az egyes genocídiumok nem pusztán eseti, kivételes történelmi pillanatok, hanem egy *szélesebb* történeti korszak *szükségszerű* részei.²⁸ Ez a szélesebb korszak a *nyugati nagyhatalmak felemelkedése és Európán kívüli expanziójával* hozható kapcsolatba. Lényegében azt állítja: a modern nyugati állam átfogó programot dolgozott ki a különböző nemzeti kisebbségeknek a társadalom részévé tételére, és egy olyan diskurzust alakított ki, amely ezt a politikát, vagyis a népi társadalmi politikát lehetővé tette.

Így a genocídiumok nem egyszerűen a totális államok eseti megnyilvánulásai, ahogy azt egyébként egy másik fontos elméletben a harvardi történész, Norman Naimark állítja,²⁹ hanem a nemzetállamok általános tendenciáinak megnyilvánulásai. Naimark szerint a genocídiumok lényegük szerint a totális államok és a totalitárius politikai rendszerek kísérőjelenségei és termékei. Ezzel szemben Mark Leven az általában vett nemzetállamokhoz köti azokat. A homogenizáló nemzetállamok – állítja – először a belső kisebbségeiket vették célba, aztán pedig, amikor expanziós módon kiterjesztették hatalmukat az Európán kívüli világra is, akkor ugyanezt a homogenizációs politikát folytatták a helyi elitek is. Ezt a koncepciót egy ausztráliai történész Heather Rae fejlesztette tovább a *patologikus homogenizáció* fogalmának bevezetésével.³⁰ Leven hosszú távú elemzését kiegészítve azt állította, hogy a genocídiumok a modern állam államépítési mechanizmusaival és a kisebbségi csoportok hatalomból való kizárásával álltak kapcsolatban, ami gyakran erőszakos úton és eszközökkel történt. Rae szerint az államépítők a múltban is erőszakos asszimilációt és más népcsoportoknak a saját csoportból való kizárását alkalmazták, nem pedig a kifejezett genocídiumot, de csak azért, mert nem rendelkeztek ehhez megfelelő technológiával. A *modern technológiai fejlődés* és a modern demokratikus állam kialakulása azonban lehetővé tette számukra, hogy az elsődleges céljaikat tömeggyilkosságokkal és genocídiummal érik el, semmint a pusztán erőszakos asszimilációval. Leven és Rae elmélete tehát a genocídium, a modernitás, a nemzetállam és a technikai fejlődés között teremt kapcsolatot.³¹

Michael Mann elmélete, melyet a *Demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás magyarázata* című (2005) munkájában fejtett ki,³² ennél bonyolultabb. Ő részben társadalmi,

²⁸ Mark Leven: *Genocide in the Age of the Nation State*. 1. kötet: *The Meaning of Genocide* London, I. B. Tauris, 2005. 155-156.; *Genocide in the Age of the Nation State*. 2. kötet: *The Rise of the West and the Coming of Genocide*. London, I. B. Tauris, 2005, 103-119. (A több részesre tervezett műnek eddig az első két kötet jelent meg.)

²⁹ Naimark, N.: *idézett mű*.

³⁰ Vö. Heather Rae: *State Identities and the Homogenization of Peoples*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 1-6, 14, 19, 165. és 212.

³¹ Az alapkonceptió német-osztrák változatát lásd Ther, Philipp: *idézett mű* (2011).

³² Michael Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. New York, Cambridge University Press, 2005. 1-34, 70.

részben történeti összefüggésekkel *a modernitás, a demokrácia és az etnikai tisztogatás* között kíván fogalmi kapcsolatot teremteni. Röviden összefoglalva nézeteit azt állítja, hogy a széles értelemben vett etnikai tisztogatás a demokrácia előrehaladásával áll kapcsolatban. Ehhez azonban mind a két fogalmat (etnikai tisztogatás, demokrácia) át kell értelmeznie. Fő tézise az, hogy a modern állam folyamatosan *demokratizálódik*, ami különböző szinteken zajlik, de a folyamat fő iránya az *eticizálódás*. Ehhez képest az csak másodlagos, hogy az államok radikális elitjei paramilitáris félkatonai szervezeteket is működtetnek és különböző módokon „belesodrónak” az etnikai tisztogatásba.

Az alaptételt – miszerint *demokratizálódás = etnicizálódás*, ugyanakkor *eticizálódás = konfliktus*, mely mindig felveti a homogenizáció lehetőségét, vagyis *homogenizáció = etnikai tisztogatás* – Michael Mann nyolc általános tézisben fejti ki (s azokat munkájában történeti példákon keresztül, fejezetenként elemzi). Elmélete nemcsak abban tér el az etnikai tisztogatás szokásos értelmezéseitől, hogy azt meglehetősen széleskörű, a genocídiumot is magába foglaló fogalomként kezeli, hanem abban is, hogy azt részben és bizonyos határokig *békés*, sőt olykor még *jogszerű* eszközökkel is érvényesíthető folyamatnak tekinti, miközben persze a tipikus esetekben erőszakkal és gyilkosságokkal jár együtt. Tézisei a következők.

1. Első és legfőbb tézise az, hogy a gyilkosságokkal párosuló tisztogatás (*murderous cleansing*) modern jelenség, a modernitás fő tendenciája az egyenlősödés és a demokratizálódás, tehát a gyilkosságokkal párosuló tisztogatás a *demokrácia sötét oldala*. Ezzel nem állítja, hogy a demokráciák gyilkosságokkal vegyített etnikai tisztogatásokat szoktak elkövetni, és nem is utasítja el a nyugati demokratikus eszményt, de azt igen, hogy a demokratizálódás során megvan annak a lehetősége, hogy a többség – ahogy azt már Alexis de Tocquille jelezte – a kisebbség zsarnokává válik. Ez – hangsúlyozza – multietnikus környezetben félelmetes következményekhez vezethet. Az első tézis tehát egyrészt azt mondja ki, hogy „az etnikai tisztogatás lényegében modern jelenség”, vagyis *a modern állam velejárója*, s nem valami „primitív”, fejletlen dolog, hanem – ahogy fogalmaz – a „mi civilizációnkhoz tartozik”. A XX. században az etnikai konfliktusok révén elkövetett gyilkosságok száma – hangsúlyozza – meghaladta a 70 millió főt. Amíg az első világháborúban a polgári lakosság az összes áldozat 10%-a volt, addig a második világháborúban ez több, mint a felére növekedett, a későbbi időszakban, vagyis az 1990-es évek háborúiban pedig 80% fölé emelkedett.³³ Az etnikai feszültségek számos országot jellemeznek (példái: Koszovó, Macedónia, Izrael, Irak, Csecsenföld, Azerbajdzsán, Afganisztán, Kasmír, Burma, Tibet, kínai Közép-Ázsia, Fülöp-szigetek déli része, Észak-Írország, Baszkföld, Ciprus, Bosznia), s ezek felében lényegében gyilkosságok révén rendezték az etnikai-nemzeti feszültségeket. Ugyanakkor vannak olyan modern tömeggyilkosságok, amelyek nem sorolhatók ide, ilyen például az ún. 2011. szeptember 11-i („9/11”) támadás. Sem ennek, sem az ezt követő afganisztáni háborúnak nem volt belső etnikai, s így etnikai tisztogatási tartalma.

2. Második tézise, hogy etnikai ellenségeskedés ott bontakozik ki, ahol az *eticitás legyőzi az osztályszempontokat*, mint a társadalmi tagozódás fő formáját, és az osztályjellegű érzéseket egyfajta *etnonacionalizmus*ba csatornázza be. A múltban a tisztogatások azért voltak ritkábbak, mert a nagy történeti társadalmak osztály-megosztottságúak voltak, vagyis az osztály legyőzte az etnicitást (*class trumped ethnicity*), ami a XX. századra megfordult: az *eticitás győzte le az osztályszempontot*.³⁴ A modern társadalmakban a demokráciáért való

³³ Ugyanott, 4.

³⁴ E kérdés egy másik, sajátos metszetét érdemben ezzel egyezően fogalmazza meg Zeyney H. Bulutgil, aki azt vizsgálja: milyen tényezőktől függ az, hogy egyes államok, illetőleg elitjeik etnikai tisztogatásba vagy népiirtásba kezdenek háború idején, míg mások nem. Bonyolult, de meggyőző válaszában egyik eleme az, hogy ez attól is függ, miként látják és – milyen szempontokra tekintettel – osztják fel a társadalmat. Azok az államok, amelyek vezetői ezt „osztályalapon”, vagyis a hagyományos társadalmi struktúra alapján teszik (példaként Bulutgil az

harc az egész népre kiterjedt, és gyakran a külföldi vagy idegen etnikumok/nép felé fordult. Ezért fordult elő sokszor, hogy a „proletár nemzet” „imperialista nemzette” vált. Ennek nyoma gyakran még ma is látható; a palesztin-ügynek így még ma is van valami „proletár tónusa” – akár abban az értelemben is, hogy – amint azt egyesek sugallják – az izraeliek a civilizációt védik a primitív terroristákkal szemben, a palesztinok pedig az amerikai imperializmus ellen is harcolnak Izraelen keresztül. Mann azzal bírálja Anthony Smith elméletét, hogy az osztályszempontot mellőzi az etnikai újjáéledés értelmezésekor.

Annak, hogy az osztályérzelmeket átcsatornázzák etnikai érzésekké, három fő módja van: ideológiai, gazdasági és katonai-hatalmi. Az *ideológiai* arra utal, hogy a közösen osztott vallás gyakran áthidalja az osztályellentéteket, amint az Indiában, a hinduk ellen mobilizált muszlimok körében látható. Ugyanezt lehetett látni Európában is az ír protestánsok körében, amikor az ír katolikusok ellen mobilizálták őket. Az iszlámon belüli „harcos fundamentalisták” gyakran ugyancsak egy közös osztályérzetnek és közös osztálygyűlöletnek adnak hangot, amikor más etnikumok ellen küzdenek. Az osztályérzelmeik etnikai érzésekké való átcsatornázásának *gazdasági* útjai mögött az áll, hogy az etnikai csoportok olykor bizonyos foglalkozásokat töltenek be és így a gazdaság meghatározott részeibe, s nem másokba épülnek be. Az osztályellenségeskedés erre tekintettel és ennek révén alakul át etnikai ellenségeskedéssé; például az iparosok körében, amikor látják, hogy kereskedelemmel a zsidók foglalkoznak. Ennél rosszabb a gazdaságban kiépített állami patronázs-rendszer, amelyet az egyik etnikai csoport ural, s az a másikat úgy zsákmányolja ki, mint a proletariátust. Ez játszott szerepet például a ruandai népirtás eszkalációjában is. A legrosszabb az, amikor egy etnikai csoport a földet tudja monopolizálni. Végül, osztályérzések etnikai érzésekké való átcsatornázásának harmadik módja a *háborús* mobilizáció, ami mélyen átjárja a nemzeti társadalmakat és a helyi közösségeket. Ez magyarázza az etnikai polgárháborúkat, például a jugoszláviait és a ruandaiakat az 1990-es években.

3. Mann harmadik tétele, hogy a gyilkosságokkal kísért tisztogatás akkor éri el az ún. megvalósulási „veszélyzónát”, amikor két ún. régi etnikai csoport közül mindkettő azt állítja, hogy *a saját államában él*, vagy egy bizonyos *területet a sajátjának* mond, és ezzel legitimálja saját elitjének törekvéseit. A koszovói szerbek és a koszovói albánok körében gyakran találkozunk ilyen érveléssel, s a délvidéki magyarok és szerbek is sok ilyen narratívát tudnának mesélni.

4. A negyedik tétel szerint a gyilkosságokkal járó tisztogatás akkor jut el egy bizonyos „küszöbhez”, amikor az etnikai feszültségek részesei *két lehetőség* közül választhatnak. Az egyik, amikor a kisebb hatalommal rendelkező csoport *inkább harcolni akar*, semmint a másiknak alárendelődni, mert *azt hiszi*, hogy kívülről – egy másik országból, például az etnikai anyaországból – majd segítséget kap a harcaihoz. Gyakran fordult ez elő a kasmíri, a csecsen és a jugoszláviai konfliktusok idején; az utóbbi esetben a szerbek olykor az oroszoktól, a koszovói albánok (muszlimok) pedig az albániai albánoktól vártak segítséget. A másik lehetőség az, amikor az erősebb csoport *azt hiszi*, hogy olyan mértékű katonai erővel és ideológiai legitimitációval rendelkezik, hogy *könnyűszerrel* – kevés fizikai erőszakkal vagy szerény erkölcsi kockázat révén is – létrehozhat egy etnikailag tiszta államot. Ez a második változat motiválhatta sok észak-amerikai telepest az indiánok elleni harcokban, s ez

Osztrák-Magyar Monarchiát hozza), kisebb valószínűséggel kezdenek etnikai tisztogatásba, mint akik (például az Oszmán Birodalom) társadalmukat elsősorban nemzeti alapú osztályozási szempontok szerint látják. Ez a régi kettőség később is megmaradt: amikor a kommunizmus összeomlásával megszűnt az osztályalapú felosztás dominanciája, és egyes országokban (a volt Szovjetunió peremén, vagy Bosznia-Hercegovinában) előtérbe került az etnikai alapú felosztás, ezzel megnőtt az etnikai tisztogatás veszélye. Lásd Bulutgil, Zeyney H.: Ethnic Cleansing and its Alternatives in Wartime. In: *International Security*. 41. évf. 2017/4. szám 169-201., recenzálja: Pethő-Szirmai Judit: Etnikai tisztogatás és alternatívái háború idején In: *Kisebbségkutatás*. 26. évf. 2017/3. szám, 143-145.

motiválhatta a cserkeszek ügyét is. Az örmény és a zsidó népirtás kapcsolatában ez a kettő vegyesen játszott szerepet, arra is tekintettel, hogy a domináns török és német oldal azt hitte: harcolnia kell azért, hogy megakadályozza a gyengébb örmény és zsidó oldalt egy erős külső hatalmi tényezővel való szövetkezésben.

5. Az ötödik tétel: az etnikai feszültségek akkor lépik át a gyilkosságokkal párosuló etnikai tisztogatás *küszöbét*, amikor a vitatott terület felett *szuverenitást* gyakorló állam egy háborúhoz vezető, bizonytalan geopolitikai környezetben *töredezetté válik* és radikalizálódik. Nyilvánvalóan ez volt a helyzet Jugoszláviában, és a hutu állam esetén Ruandában is.

6. Mann hatodik tétele, hogy a gyilkosságokkal párosuló etnikai tisztogatás ritkán tekinthető az elkövetők *eredeti szándékának*, tipikus esetekben az történik, hogy az elkövető csoport az ellenállást tapasztalva *radikalizálódik*, s maga is meglepődik, hogy hová jutott. Ez sok esetben megmagyarázza, hogy az etnikai tisztogatások miért alakulnak át genocídiummá. Erre került sor például az örmény népirtás során, amikor is az ifjú törökök számára az örmény probléma ún. végső megoldása sokáig csak lehetőség volt, az etnikai tisztaság kivitelezése során azonban mégiscsak eljutottak annak akarásáig. Ez a *folyamatos eszkaláció* sok mindent megmagyaráz az elkövetők „ördögi” döntéseiből, és lélektanilag még akkor is érthetővé teszi a folyamatokat, ha a megértés nem jelent egyben felmentést is.³⁵

7. A hetedik tézis szerint az elkövetők *három rétege* a pártállamot működtető radikális elit, az erőszakos paramilitáris szervezeteket adó hadsereg és a „puszta választókerület” (*core constituencies*), amely népi támogatást jelent a tisztogatásokhoz. E harmadik „elkövetői kör” jelentősége abban áll, hogy ez ad hitelt a vezetőknek, és ez ösztönzi őket arra, hogy folytassák a tisztogatásokat. E „választókerület” civil támogatókból áll és olyan közeget jelent, amelyben a feszültségek könnyebben változnak át gyilkosságokkal vegyített tisztogatássá.

8. A nyolcadik tétel az, hogy az átlagemberek a szokásos, *normális társadalmi struktúra* révén keverednek abba a helyzetbe, amelyben az etnikai tisztogatás elkövetői lesznek. Az etnikai tisztogatás megértéséhez szükség van a hatalom szociológiájának és pszichológiájának értelmezésére. Mann például egyetért a sok vitatott tételt megfogalmazó, sőt, olykor politikai viharokat is kavaró klinikai pszichológus, Israel Charny azon megjegyzésével, hogy a tömeggyilkosok mindennapi emberek, akik a pszichológiai szakma szabályai szerint „normális embereknek” tekintők, de olyan közegbe kerültek, ahol megváltoztak.

E tézisekkel Michael Mann azt az állítását kívánja megalapozni és indokolni, miszerint „a tömeggyilkosság az emberi történelemben mindig jelenlévő, mindenütt előforduló esemény volt, általános és nem szokatlan feltétele a történelemnek, de az etnikai tisztaság érdekében elkövetett gyilkosságok a modernitás előtti korábbi évszázadokban ritka jelenségek voltak.”³⁶ Az első komoly európai tisztogatások valójában vallási eredetűek. Néha nemcsak a kisebbségi vallások ellen irányultak, de elérték a kisebbségi nyelvek kihalását is. Fontos összegző tézise az is, hogy az etnikai tisztogatásokra a három nagy birodalom – a Romanov, a Habsburg és az Ottomán Birodalom – geopolitikai „szélein” került sor. Ezekben az országokban a *démosz* lényegében *ethnosz* is volt, az „idegen nép” pedig a külföldi imperialista támadók képviselője. Végül Michael Mann egy összegző táblázatban is összefoglalta a téziseinek háttérrel adó elméletet:

³⁵ Ugyanott, 10.

³⁶ Michael Mann: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, New York: Cambridge University Press, 2005. 12.

AZ ALKALMAZOTT ERŐSZAK FAJTÁJA	A TISZTOGATÁS FAJTÁJA		
	NINCS	RÉSZLEGES	TELJES
1. SEMMILYEN	1. multikulturalizmus / tolerancia 2. konszociatív / konföderatív jellegű viszonyok	az identitás részleges feladása a hivatalos nyelv önkéntes elfogadása és rendszeres alkalmazása révén	önkéntes asszimiláció
2. INTÉZMÉNYI KÉNYSZER	diszkrimináció	1. hivatalos nyelvi korlátozások 2. szegregáció	kulturális elnyomás
3. RENDESZETI ELYNOMÁS	szелеktiv rendészeti elnyomás	1. a csoportnyelv és csoportkultúra részleges rendészeti elnyomása 2. a csoport rendészeti eszközökkel történő letelepítése / áttelepítése	1. a nyelv és a kultúra teljes elfojtása rendészeti eszközökkel 2. népességsere 3. rendészeti-katonai eszközökkel végrehajtott deportálás és kényszerített emigráció
4. ERŐSZAKOS ELYNOMÁS	általános rendészeti elnyomás	1. „pogromok”, közösségi felkeések, a nemi erőszak bizonyos formái 2. a csoport erőszakos letelepítése / áttelepítése	1. kegyetlenkedésekkel kísért deportálás és emigráció 2. biológiai eszközök: sterilizáció, kényszerített házasságok, a nemi erőszak bizonyos formái
5. ELŐRE NEM ELHATÁROZOTT TÖMEGGYILKOSSÁG	„teves” okból indított háború, polgárháború és forradalmi projektek testvérharc (<i>fratricide</i>)	kegyetlenkedésekkel kísért háború / polgárháború, valamint forradalmi projektumok	etnocidum
6. ELŐRE ELHATÁROZOTT TÖMEGGYILKOSSÁGOK	példát statuáló és polgárháborús elnyomás, szisztematikus megkorlátozások	1. erőszakos konverzió 2. politiocidum 3. osztályalapú tömeggyilkosság (<i>classicide</i>) –	genocidum

Az erőszak típusai és az etnikai tisztogatás a csoportközi viszonyokban Michael Mann elmélete szerint³⁷

A táblázat révén közvetíteni kívánt gondolatok már önmagukban is csak bizonyos értelmező észrevételek mellett gondolhatók végig és ítéltetők meg; ezeket a szerző maga is megfogalmazza, s azokhoz én is hozzáfűzök néhány kommentárt.

Az első sorban a „konszociatív módszer” azt jelenti, hogy az etnikumok garantáltan megosztják a hatalmat egy bizonyos központban (ugyanazon területre vonatkozóan), mint például a jelenlegi Belgiumban a „konföderális módszer” pedig azt, hogy az etnikumok bizonyos fokú kontrollt gyakorolhatnak meghatározott területek felett, mint például a mai Nigériában. A második és harmadik rubrikában Mann azokra a módszerekre gondol, amikor egy nemzeti vagy etnikai kisebbség elfogadja, hogy regionális nyelve háttérbe szorul, egészen

³⁷ A táblázat alapja Michael Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, New York, Cambridge University Press, 2005. 23-24. o.

addig, hogy az sikertelenségre kárhoztatja a gyermekeiket is. Ilyen volt például szerinte a Wales-i diszkrimináció az újkor kezdetén. Az önkéntes asszimiláció – állítja – ugyancsak „megtisztított”, tehát „etnikailag tiszta” társadalmakhoz vezet; így például bevándorló csoportok Amerikában és Ausztráliában elvesztik a korábbi etnikai azonosságukat. Az, hogy ez „etnikai tisztogatásnak minősíthető-e bármilyen értelemben is, erősen vitatható.

A második sor az erőszak eszköztartományának első lépése, ami nem már, mint az állami intézmények általi kényszeralkalmazás. A diszkrimináció ilyenkor abban áll, hogy – például – a munkalehetőségeket etnikai csoportok szerint osztják el, az állami hivatalok segédkeznek a különböző, etnikailag szegregált lakónegyedek kialakításában, a negatív kulturális sztereotípiák fenntartásában és általában támogatják az offenzív, bántó interkulturális magatartást, például szélsőséges esetben segítséget nyújtanak a rendőri zaklatásokhoz is. Az ilyen eseteknek az a jele, hogy a rendőrség például a közlekedési szabálysértések bírságolásakor másként kezeli a fekete és fehér sofőröket. A szegregáció, aminek jellegzetes esete a dél-afrikai apartheid, ezen a szinten csaknem normális osztálypolitika, amely átalakult etnikai politikává. A következő rubrika a kulturális elnyomást jelenti, amikor is – példát hozva – az iskolákban vagy a hivatalokban tiltják egy etnikai csoport nyelvének használatát, korlátozzák annak vallását, megváltoztatják jellegzetes családneveit, akár úgy is, hogy erre ösztönzik a kisebbség tagjait. Ezeket az eszközöket nem mindig tekintik az etnikai tisztogatás eszközeinek, különösen, ha sikerrel érnek célba; utóbb azonban kiderülhet, hogy maga a csoport is negatívan élte meg. A magyar történelemből (például a XIX. század végi névmagyarosítási mozgalom idejéből, vagy a XXI. század eleji felvidéki névhasználati gyakorlatból) erre könnyű példákat hozni.

A harmadik sorban kezdődik a fizikai erőszak; például a rendőri elnyomással, amit azonban ezen a szinten még csak kiválasztott csoportok ellen alkalmaztak. Michael Mann szerint ilyen volt például a protestáns skótok letelepedésének megakadályozása Ulsterben a XVII. században, vagy az ír katolikus farmerek ezreinek erőszakos áttelepítése, amelyeket rendészeti-közigazgatási eszközökkel viteleztek ki. Ezekben az esetekben az állam már aktívan részt vesz az etnikailag tiszta területek megteremtésében, de az erőszak-alkalmazási lehetőségeit még nem meríti ki.

A negyedik sorban jelzett tevékenységeknél kezdődik az igazi állami erőszak; ide tartozik például a tiltakozók, ellenszegülők és felkelők véres hivatalos megbüntetése és az olyan megfélemlítő paramilitáris csoportok állami célokra való alkalmazása is, mint például a kozákok vagy az ír katonai rendészet (*Blacks and Tan*).³⁸ Ide sorolhatók továbbá azok a kisebb lázadásokkal járó pogromok, amelyek gyakran azzal függtek össze, hogy a hatóságok politikai feszültségeket keltenek, és egy külső etnikai csoportra hárítanak valamilyen felelősséget. Ide tartozik a kényszerdeportálás és a tömeges menekülésre kényszerítés is, amely a valóságban gyakran olyan brutalitásokat jelent, amelyek miatt a csoportnak menekülnie kell az adott területről. A „biológiai eszközök” ebben a rendszerben azt jelentik, hogy a hatóságok korlátozni próbálják a csoportot önmaga reprodukciójában, így Mann szövegei alapján ide sorolhatjuk a kikényszerített sterilizációt és a nők elleni erőszak bizonyos fajtáit, amelyek meg akarják akadályozni, hogy gyerekeket szülhessenek.

Az ötödik sorban említett „forradalmi projekt” például a kínai „nagy ugrás politikája” (1958-1960). Az ilyen programoknak gyakran részei a népcsoportok áttelepítése is, és azok

³⁸A kozákok „paramilitáris csoportnak” nevezése egy amerikai esetén némi megértéssel talán tolerálható, megjegyezve, hogy e népcsoport hosszú évszázadokon át szabadon katonáskodó irreguláris haderőt jelentett az Orosz Birodalomban, melyet a központi orosz kormányzat sokszor használt fel különböző célokra. A *Blacks and Tan* egy különleges – Winston Churchill kezdeményezésére a brit hadügyminisztérium által létrehozott – katonai osztag volt 1919 és 1922 között, melynek az volt a célja, hogy az ír függetlenségi háború idején támogassa az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA) ellen harcoló Ír Királyi Rendőrséget (RIC). Gyakran erőszakoskodtak a polgári lakossággal, például amikor elfoglaltak egy-egy kisebb várost, lezárták az üzleteket, több hétig nem engedtek be élelmiszer-szállítmányokat és kivégeztek civileket is.

összefüggnek a velük szembeni kegyetlenkedéssel. Magukat a programokat nem szándékosan a gyilkosságok céljából találják ki, de az uralkodó csoport gyakran úgy kezeli az alárendelni kívánt csoportot, hogy mégis ehhez vezet. Itt jelenik meg az *etnocídium* is, mely Michael Mann értelmezésében egy csoportnak és kultúrájának a megsemmisítése, amelyet az uralkodó csoport nem egyértelműen szándékozott elérni.

A hatodik sorban a példát statuáló represszió körébe olyan hatalmi katonai műveletek tartoznak, amelyek nem tesznek különbséget a népesség bizonyos csoportjai között. Mann szerint ilyen volt például a hirosimai bombázás. A Balkánon ide sorolja azt a II. világháborús esetet is, amikor a német hadsereg minden partizánok által meggyilkolt német fejében ötven polgári lakost végzett ki. Ezek az atrocitásokat – fogalmaz – „hivatalosan többnyire szankcionálják, bár sok helyi gyilkosság – mint például a Waffen-SS egységei által elkövetettek vagy az amerikai katonák Mÿ Lai-i mészárlása nem voltak szankcionálva”.³⁹

IV. Paradoxonok

Az eddigi elemzések az etnikai tisztogatás kapcsán két paradoxont hoztak felszínre; ezek Michael Mann elméletében is láthatók, de tőle független elemzések során is megállapíthatók.⁴⁰ Az etnikai tisztogatásról szóló elemzéseket ezekkel zárom.

Az első az, hogy az etnikai tisztogatás során alkalmazott eszközök, például a népesség-transzfer, gyakran az állam által a népességre rákényszerített megoldások, ugyanakkor ezeket az eszközöket egy olyan időszakban alkalmazzák, amikor az államhatalom (egy vagy több) valamilyen mértékben összeomlik. A paradoxon abban áll, hogy az államhatalom összeomlik, s az összeomlás etnikai tisztogatást generál. Nagyon jellemző volt ez az oszmán birodalom felbomlásakor, de ugyanígy a szovjet birodalom felbomlásakor is. Ugyanez megfigyelhető volt a világ más részein is, így például Indiában 1947-ben, illetőleg a palesztinai brit mandátum megszűnésekor Palesztinában 1948-ban, ami ugyancsak intenzív, olykor erőltetett, sőt kényszerített népességmozgáshoz vezetett.⁴¹ A vegyes népességű területeken gyakran olyan csoportok is élnek, amelyek ún. kevert identitással rendelkeznek, és az etnikai tisztogatás kényszereit annak ellenére szenvedték el, hogy részben integrálódva voltak azon társadalomba, amelyből kiűzték őket. Ilyen volt például az 1923-as lausanne-i egyezmény alapján Törökországból Görögországba áttelepített görög, de sok esetben már muszlim vallású, illetőleg a Görögországból Törökországba áttelepített török, de a törökök már alig beszélő népesség.⁴²

Az etnikai tisztogatás másik jellegzetes paradoxona részben az előbbiből következik: nem lehet tudni, hogy az etnikai tisztogatás a történeti folyamatoknak az oka, vagy az annak során keletkezett problémák esetleges orvoslása. Sokan feltételezték és a történetek után is feltételezik, hogy az etnikailag tiszta területen nincsenek nemzetiségi feszültségek. A cseh Eduard Benes például azt állította, hogy a népesség áttelepítése a nemzetállam problémáinak megoldását jelentheti. A nagyhatalmak a második világháború idején támogatták, de legalábbis tolerálták a kényszerített migrációt. Churchill maga úgy fogalmazott, hogy ő maga sokáig ellenállt több millió német áttelepítésének, egy idő után mégis elfogadta a tömegek áttelepítésének alapelvét. 1944-ben, amikor a szovjet katonai sikerek nyomán már megindult a

³⁹ Mann, M: *idézett mű* (2005), 20. o.

⁴⁰ Vö. Libermann, B.: *idézett mű*, 57-60. o.

⁴¹ Az izraeli történelemtudomány ennek kapcsán még ma is tárgyalja, az ún. Dalet-tervet, amely állítólag a palesztinai arab népesség izraeli fegyveres erők által tervezett kiszorítására vonatkozott. Lásd erről Kumaraswamy, P R.: *The A to Z of the Arab-Israeli Conflict*. Lanham, Scarecrow Press (Rowman & Littlefield), 65-66.

⁴² Lásd erről *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. Szerk.: Hirschon, Renée. New York, Berghahn Books, 2003.

kelet-poroszországi németek kitelepítése, az angol parlament alsóházában a következőket mondta. „A kiűzés [*expulsion*; kitelepítés] az a módszer, már amennyiben az eddigiek alapján meg tudjuk állapítani, amely nagyon is megfelelő lesz, és tartós. [A szóban forgó területeken] nem lesz vegyes népesség, amely végtelen problémákat okoz majd. [Ez] egy nagytakarítás [*clean sweep*] lesz.”⁴³

Vagyis a homogén népesség létrehozását a nemzetállamok szempontjából korábban olyanok is pozitív fejleményként fogták fel, akiket egész biztosan nem sorolhatunk a politikai erőszak apostolai közé. Az 1990-es években azonban a helyzet e tekintetben is megváltozott. A jugoszláviai konfliktusokat lezáró daytoni békekonferencia már úgy fogalmazott, hogy „minden elűdözött személynek joga van visszatérnie eredeti hazájába”. Tudjuk persze, hogy erre csak nagyon korlátozott mértékben került sor. De az elv megváltozott, s talán ez is jelent valamit. Nevezetesen az 1945-ös potsdami jegyzőkönyvvel szemben, amely kimondva vagy kimondatlanul pozitívan értékelte a homogén népesség létét, az 1995-ös daytoni békeszerződés az etnikailag vegyes társadalom lehetséges megőrzése mellett foglalt állást. A történetek ellenére is.

⁴³ Churchill, Winston: *Triumph and Tragedy*. Boston, Houghton Mifflin, 1953. 658. Lásd még Alfred M. de Zayas: *Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences*. London, Routledge and Kegan Paul, 1977. 81-87., idézi Libermann, B.: *idézett mű*, 58. o